

کارکردهای تربیتی بخشش از منظر آموزه‌های اسلام

فاطمه سبز پوری^۱

چکیده

این مقاله به کارکردهای تربیتی عفو و بخشش پرداخته و آن را از منظر آموزه‌های اسلام مورد بررسی قرار داده است. عفو از مفاهیم برتر اخلاقی است که در سعادت و تعالی انسان‌ها نقش موثری ایفا می‌کند و دارای آثار و فوایدی است که از لحاظ رشد روانشناختی و تربیتی فرد و جامعه اهمیت فراوانی دارد. آموزه‌های اسلام، گذشت و بخشش را ابزاری برای حل اختلافات و جلوگیری از تشدید درگیری‌ها معرفی کرده‌اند. بکارگیری این اصول نه تنها موجب اصلاح روابط میان افراد، بلکه بستری برای رشد معنوی و تقویت انسجام اجتماعی فراهم می‌آورد. روش این تحقیق از نوع توصیفی و مطالعات آن کتاب‌خانه است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که ضمن ارائه مفهوم‌شناسی این فضیلت اخلاقی، کوشیده است تا آثار و دستاوردهای عفو و بخشش را از دیدگاه قرآن کریم و احادیث معصومان را بررسی نماید که عبارتند از: برخورداری از اجر فراوان صابران، دفع بدی، بهترین کار انسانی و... می‌باشد.

کلید واژه: آموزه‌های اسلام، عفو و بخشش، کفاره گناهان

^۱فارغ التحصیل سطح دو حوزه علمیه فاطمه معصومه (س) اهواز.

عفو و بخشش از فضایل اخلاقی برجسته در اسلام است که تأثیر قابل توجهی بر رشد فردی و اجتماعی دارد. قرآن و روایات اسلامی این اصل را به عنوان یک راهبرد تربیتی معرفی کرده‌اند که موجب کاهش تنش‌ها، تقویت روابط انسانی و ارتقای معنویت فردی می‌شود. با وجود تأکید فراوان اسلام بر عفو، شناخت دقیق کارکردهای تربیتی آن در زندگی روزمره همچنان نیازمند بررسی عمیق‌تر است، به ویژه در مقایسه با روش‌های اصلاحی مانند مجازات.

این مطالعه به بررسی جایگاه عفو در حل تعارضات اجتماعی و خانوادگی، مقایسه‌ی آن با تأدیب، و تأثیر آن بر رشد اخلاقی فرد می‌پردازد تا کاربردهای عملی آن در تربیت اسلامی روشن شود. بر این اساس این سوال مطرح می‌شود که: کارکردهای تربیتی عفو و بخشش در اسلام چیست؟

پژوهش‌های متعددی به بررسی ابعاد اخلاقی عفو و بخشش پرداخته که عبارتند از: (۱) مقاله، جایگاه و آثار عفو و بخشش در استحکام خانواده با تأکید بر آیات و روایات: توسط هاجر ذبیحی نوشته شده. (۱۳۷۵) که نشان می‌دهد که چگونه این فضیلت اخلاقی می‌تواند موجب کاهش‌های خانوادگی و تقویت روابط میان اعضای خانواده شود. (۲) تبیین مبانی تربیتی عفو در اسلام با تأکید بر صحیفه سجادیه و آیات قرآن: توسط محیا رفیعی، زهرا مقیمی‌نژاد نوشته شده. (۱۳۹۷) این مقاله، با تأکید بر آموزه‌های صحیفه سجادیه و آیات قرآن، نشان می‌دهد که عفو و بخشش چگونه عفو و بخشش می‌تواند به رشد معنوی و اخلاقی انسان کمک کند. (۳) پایان‌نامه، راه بخشایش: عفو و بخشش از دیدگاه قرآن، سنت و پیامدهای فردی و اجتماعی: توسط جلیله کیانی (۱۳۹۱) نوشته شده، که به بررسی مفهوم عفو و بخشش در قرآن و سنت پرداخته و تأثیرات فردی و اجتماعی آن را تحلیل کرده است.

با وجود مطالعات پیشین متعددی که درباره عفو و بخشش انجام شده عمدتاً بر جنبه‌های حقوقی یا روان‌شناختی عفو و گذشت تمرکز داشته‌اند، اما پژوهش حاضر به کارکرد تربیتی عفو و بخشش در شکل‌گیری فردی در زندگی روزمره پرداخته است که نیازمند تحلیل بیشتری است.

معنای لغوی عفو و صفح

عفو در وضع اولیه به معنای قصد گرفتن چیزی است.^۱ سپس به واسطه کثرت استعمال و غایت های مختلفی که در کلام منظور گردیده، به معانی دیگر نیز به کار می رود مانند درگذشتن، آمرزیدن، چشم پوشی از لغزش، گذشت از مال در راه خیر و خدمت و نیز به معنی محو اثر کردن است؛^۲ و اگر به صورت فعل لازم به کار رود به معنی کثرت یافتن و زیاد شدن است.^۳

و نیز معنای دیگر عفو حلال ترین و پاکیزه ترین اموال است.^۴ و همچنین آن مقدار از اموال و دارایی را گویند که از مخارج انسان زیاد بیاید؛ و نیز دادن آزاد و به دوراز هر قید و شرط مال را گویند.^۵ و ابن فارس عفو را به معنای ترک دانسته است.^۶

صفح در اصل به معنی پهلو و جانب و روی هر چیز است مثل صفحه صورت، صفحه شمشیر و صفحه سنگ؛^۷ و نیز به معنای اعراض کردن آمده است.^۸

معنای اصطلاحی عفو

امام صادق (ع) در تعریف عفو می فرماید: عفو کردن و از تقصیر گذشتن با وجود قدرت و انتقام، طریقه پیامبران و متقیان است و معنی عفو آن است که هر گاه از کسی جرمی و تقصیری نسبت به تو واقع شود، پی او نروی و به او اظهار نکنی و از ظاهر و باطن فراموش کنی و احسان را به او زیاده تر از پیش کنی.^۹

^۱ زبیدی، تاج العروس، ص ۶۸۶.

^۲ شعرائی، نثر طوبی، ج ۲، ص ۱۷۱.

^۳ راغب اصفهانی، مفردات، ج ۲، ص ۶۱۹.

^۴ ابن منظور، لسان العرب، ج ۳، ص ۷۶.

^۵ ابن سیده، المحکم و المحيط الاعظم، ج ۲، ص ۳۷۲.

^۶ ابن فارس، معجم مقاییس اللغه، ج ۴، ص ۵۷.

^۷ جوهری، الصحاح، ج ۱، ص ۳۸۱.

^۸ صاحب، المحيط فی اللغه، ج ۲، ص ۴۲۶.

^۹ گیلانی، مصباح الشریعه، ج ۱، ص ۱۵۸.

امام خمینی عفو و گذشت را یکی از صفات جمالی حق تعالی می‌داند. این صفت در بندگان، صفتی نفسانی است که جلوه‌ای از آن صفت کمالی حق تعالی است. کسی که تحت تربیت الهی قرار می‌گیرد، این صفت عفو در او شکل می‌گیرد. عفو از جنود و لشکر جهل و از لوازم فطرت محجوبه است.^۱ از این رو عفو و غفران در مقابل، انتقام‌جویی از جنود و لشکر جهل و از لوازم فطرت محجوبه است.^۱ از این رو عفو و غفران الهی دارای میزان و معیار است و این‌چنین نیست که کسی به مجرد درخواست از حق تعالی بخشیده شود بلکه بر او لازم است حجاب‌های ظلمانی را کنار زده و متّصف به صفات و اخلاق حمیده شود تا مشمول عفو و غفران الهی گردد.^۲

آثار تربیتی بخشش

در آیات و روایات برای عفو و گذشت کارکردها، آثاری بیان شده که به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود.

۱. برخورداری از اجر فراوان صابران

از آثار عفو و بخشش در زندگی رسیدن به مقام صبر، کظم غیظ و عافین عن الناس است که این‌ها از خصوصیات پرهیزگاران و نیکوکاران هستند. الَّذِينَ يَنْفِقُونَ... وَالْكَاطِمِينَ عَنِ النَّاسِ وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ؛ همان‌ها که انفاق می‌کنند... و خشم خود را فرو می‌خورند و از مردم در می‌گذرند و خدا نیکوکاران را دوست دارد.^۳

کظم در لغت به معنای بستن سرِ مشک‌ی است که از آب پر شده باشد. غیظ به معنای شدت غضب و حالت هیجان فوق العاده روحی حاصل از آن را گویند که با مشاهده ناملایمات به انسان دست می‌دهد. به طور کلی کظم غیظ کنایه از حالت کسی است که درون او از خشم و غضب پر شده باشد ولی خشم خود را فروبرده و از بروز آن خودداری کند^۴؛ و در یحب محسنین به مرحله‌عالی‌تر از عفو اشاره دارد که همچون یک سلسله مراتب تکامل پشت سرهم قرار گرفته‌اند و آن مراحل چنین است که انسان نه تنها باید خشم خود را فرو برد و با عفو و بخشش، کینه را از دل خود بشوید بلکه با نیکی کردن

^۱ امام خمینی، شرح حدیث جنود عقل و جهل، صص ۴۲۵-۴۲۶.

^۲ همان، تقریرات فلسفه، صص ۲۶۷-۲۷۱.

^۳ آل عمران / ۱۳۴.

^۴ مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ص ۹۷.

در برابر بدی، ریشه دشمنی را در دل طرف نیز بسوزاند و قلب او را نسبت به خویش مهربان گرداند. به طور خلاصه ابتدا دستور به خویشتن داری در برابر خشم و پس از آن، دستور به شستن قلب خود و سپس دستور به شستن می‌دهد که این مراحل هر کدام مرحله‌ای عالی‌تر از مرحله پیشین است.^۱ حضرت رسول (ص) می‌فرماید: مَنْ كَظَمَ غَيْظًا وَ هُوَ قَادِرٌ عَلَىٰ إِنْفَاقِهِ وَ حَلَمَ عَنْهُ أَطَاهُ اللَّهُ أَجْرَ شَهِيدٍ؛ کسی که خشم خود را فرو برد، در حالیکه قدرت بر انجام کاری مطابق آن دارد و حلم و بردباری پیشه کند، خداوند اجر شهید به او اعطا می‌کند.^۲

۲. تقویت انسجام اجتماعی

در میان اخلاق اجتماعی، یکی از بهترین رفتارها، عفو و بخشش است؛ زیرا شخصی که اهل گذشت است، با کاستن از مشکل دیگری که به خطا و اشتباه ایجاد شده، زمینه رشد فکری و فرهنگی جامعه را فراهم می‌آورد و انسجام اجتماعی را تقویت می‌کند و بر اتحاد و وحدت اجتماعی توجه می‌دهد. از این رو پیامبر خدا (ص) می‌فرماید: آیا شما را از بهترین خوی‌های دنیا و آخرت خبر ندهم؟ عفو و گذشت از کسی که به تو ستم کرده است؛ ارتباط با کسی که از تو بریده است؛ و نیکی به کسی که به تو بدی کرده است؛ و عطا کردن به کسی که از تو دریغ داشته است.^۳

عفو در مسائل فردی و شخصی میان دو یا چند نفر امری بسیار مقبول ممدوح و یک فضیلت اجتماعی و رفتاری هنجاری و معروف است؛ البته در مسائل اجتماعی عام شرایط فرق می‌کند و باید شرایط اجتماعی را نیز ملاحظه کرد؛ زیرا در ظلمی که به اجتماع و امنیت عمومی وارد می‌شود نمی‌توان به این سادگی سخن از عفو کرد؛ چرا که موجب گسترش نا امنی و ناهنجاری اجتماعی و مانند آن می‌شود که خود آسیب‌های جدی به اهداف اجتماع و فلسفه وجودی آن وارد می‌سازد.

۳. دفع مقدرات ناگوار

انسان همواره گرفتار بلا یا و مصیبت‌هایی است که بخشی از آن‌ها آزمون الهی و بخشی دیگر مجازات

^۱ همان، اخلاق در قرآن، ج ۱، ص ۳۲۹.

^۲ حر عاملی، وسائل الشیعه، ج ۱۲، ص ۱۷۹.

^۳ کلینی، الکافی، ج ۲، ص ۱۰۷.

مجازات‌های دنیوی، به پاداش‌های اخروی بیندیشد و بداند که ارزش‌های اخلاقی جاودانه، ثمرات ماندگاری دارند.

۱۳. صبر و تقوا

از دیگر مبانی اخلاقی عفو و بخشش از دیدگاه قرآن، صبر و پرهیزگاری است. قرآن کریم برای تقویت روحی مؤمنان و بالا بردن میزان تحمل آن‌ها در برابر سخنان آزار دهنده مخالفان، به آنان دستور می‌دهد صبر و تقوا پیشه سازند.^۱ قرآن کریم، فروبردن خشم و گذشت کردن را از ویژگی‌های پرهیزگاران بر می‌شمارد^۲ و آنگاه که دستور می‌دهد بدی‌ها را با حلم و مدارا پاسخ دهید، مبانی اخلاقی این گونه برخوردها را در عبارتی کوتاه و پرمعنا این چنین بیان می‌کند که: به این خصلت جز کسانی که دارای صبر و استقامت هستند و بهره‌بزرگی از ایمان و تقوا و کمالات انسانی دارند، نایل نمی‌گردند.^۳

بر این اساس عفو و بخشش در اسلام با صبر و تقوا پیوندی عمیق دارد. بخشش نیازمند صبر در کنترل احساسات و پرهیز از انتقام است، در حالی که تقوا فرد را به انتخاب بخشش و گذشت برای تقرب به خداوند سوق می‌دهد. که موجب رشد معنوی و آرامش اجتماعی می‌شوند. بدین ترتیب، عفو و بخشش نه تنها موجب کاهش تنش‌ها و نفرت‌های میان انسان‌ها می‌شود، بلکه مسیر تعالی اخلاقی را هموارتر کرده و فرد را در تقویت صبر و تقوا یاری می‌دهد.

^۱ آل عمران / ۱۸۶.

^۲ همان / ۱۳۳.

^۳ فصلت / ۳۵.

نتیجه‌گیری

عفو و بخشش یکی از مفاهیم بنیادین اخلاقی است که در بسیاری از فرهنگ‌ها و ادیان مورد تأکید قرار گرفته است. این دو مفهوم نه تنها در روابط فردی بلکه در ساختارهای اجتماعی و سیاسی نیز نقش مهمی ایفا می‌کنند. عفو به معنای چشم‌پوشی از خطاها و اشتباهات دیگران است، بدون اینکه لزوماً فرد خطاکار مستحق آن باشد. این عمل می‌تواند از روی بزرگواری، محبت، یا حتی مصلحت انجام شود. بخشش نیز به معنای رها کردن احساسات منفی مانند خشم و کینه نسبت به فردی است که مرتکب خطا شده است. در بسیاری از موارد، بخشش نه تنها به نفع فرد بخشنده بلکه به نفع فردی که مورد بخشش قرار گرفته نیز خواهد بود؛ زیرا زمینه‌ای برای اصلاح و بازگشت به مسیر درست فراهم می‌کند. بر این اساس، عفو و بخشش به پالایش درونی و کاهش بار روانی منجر می‌شود که زمینه را برای تعادل عاطفی و ایجاد روابط سالم‌تر فراهم می‌سازد و این مفهوم باعث تقویت همبستگی، افزایش اعتماد متقابل، و پیشگیری از تداوم خشونت و انتقام‌جویی می‌شود. این رویکرد به عنوان ابزار مهمی در تحقق عدالت ترمیمی و تسهیل فرآیندهای مصالحه مطرح‌اند. این دو مفهوم همچنین به بهبود روابط انسانی و جلب رضایت و آرامش درونی کمک می‌کنند. از کارکردهای تربیتی عفو و بخشش می‌باشد که می‌تواند گامی موثر در تثبیت ارزش‌های اخلاقی به شمار آید.

منابع

*قرآن کریم

- ابن فارس، احمد بن فارس، معجم مقاییس اللغة، قم مكتب الاعلام الاسلامی، ۱۴۰۴ ق.
- ابن سیده، علی بن اسماعیل، المحکم و المحيط الاعظم، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۲۱ ق.
- ابن منظور، محمد بن مکرم لسان العرب بیروت، دار الصار، ۱۴۱۴ ق .
- ابن شعبه، حسن بن علی، تحف العقول، مصحح: علی اکبر غفاری، قم، موسسه نشر اسلامی، ۱۴۰۴.
-، ترجمه: صادق حسن زاده، قم، آل علی.
- امامی، عبد النبی، فرهنگ قرآن، اخلاق حمیده، قم، مطبوعات دینی، ۱۳۸۹.
- اشکوری، محمد بن علی، تفسیر شریف لاهیچی، تهران، علمی، ۱۳۹۰.
- تمیمی آمدی، عبدالواهب، غرر الحکم، مترجم: سید باقر میر عبداللهی، قم، دارالحدیث، ۱۴۲۹ ق.
-، محقق: سید باقر میر عبداللهی، تهران، دارالحدیث، چ هشتم، ۱۳۹۵.
- جوهری، اسماعیل بن حماد، الصحاح، بیروت، دارالعلم للملایین، ۱۳۷۱.
- جباران، محمد رضا، اخلاق در قرآن، قم، هاجر، ۱۳۹۸.
- حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، قم، موسسه آل البيت (ع)، ۱۴۰۹ ق.
- حویزی، عبد علی جمعه، نور الثقلین، تحقیق: سید علی عاشوری، بیروت، موسسه تاریخ العربی، چ اول، ۱۴۲۲ ق.
- امام خمینی، روح الله، شرح حدیث جنود عقل و چهل، تهران، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، چاپ سیزدهم، ۱۳۸۹.
-، تقریرات فلسفه، تهران، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۸۱.

- دیلمی، حسن بن محمد، ارشاد القلوب، قم، الشریف الرضی، ۱۳۷۱.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات، ترجمه: مصطفی رحیمی‌نیا، تهران، سبحان، ۱۳۸۹.
- زبیدی، مرتضی، تاج العروس، مصحح: علی شیری، بیروت، دارالفکر، ۱۴۱۴ ه ق .
- سبحانی، جعفر، فروغ ابدیت، قم، دفتر تبلیغات اسلامی، چ پانزدهم، ۱۳۷۷.
- شعرانی، ابو الحسن، نثر طوبی، تهران، اسلامیة، ۱۳۵۵ .
- صاحب، اسماعیل بن عباد، المحيط فی اللغة، تحقیق: محمد آل یاسین، بیروت، عالم الکتب، ۱۴۱۶ق.
- صدوق، محمد بن حسن، الامالی، مترجم: صادق حسن‌زاده، بیروت، موسسه اعلمی للمطبوعات، ۱۴۱۳ق .
- طباطبایی، محمد حسین، ترجمه تفسیر المیزان، ترجمه: محمد باقر موسوی همدانی، قم، جامعه مدرسین حوزه علمیه، قم، ۱۳۷۴.
- طبرسی، فضل بن محمد، مجمع البیان، مصحح: هاشم رسولی، بیروت، دارالمعرفه، بی تا.
- طبرسی، احمد بن علی، احتجاج، مترجم: محمد مهدی سازندگی، مشهد، المرتضی، چ دوم، ۱۳۰۳ق.
- فیض کاشانی، محسن، اخلاق حسنه، مترجم: محمد باقر ساعدی، تهران، پیام عدالت، ۱۳۷۵.
- قرشی بنایی، علی اکبر، قاموس قرآن، تهران، دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۷۱.
- قرائتی، محسن، تفسیر نور، قم، دارالحدیث، ۱۳۸۹.
- قمی، عباس، سفینه البحار، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۷۴.
- کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، مترجم: حسین استاد ولی، تهران، دار الثقلین، چ دوم، ۱۳۸۵.
- کراجکی، محمد بن علی، گنز الفوائد، محقق: عبدالله نعمه، قم، دار الذخائر، ۱۴۰۱ق.
- کاشانی، ملا فتح الله، منهج الصادقین، تهران، مکتب الاسلامیه، چ اول، ۱۳۵۰ق.

- گیلانی، عبدالرزاق، مصباح الشریعه، بیروت، موسسه اعلمی للمطبوعات، ۱۴۰۰ق.
- مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، تهران، دارالکتب الاسلامیه، چ اول، ۱۳۷۴.
-، اخلاق در قرآن، قم، امام علی (ع)، چ پنجم، ۱۳۸۷.
-، پیام امیرالمومنین، قم، مدرسه الامام علی بن ابیطالب (ع)، بی جا، بی تا.
-، حکومت جهانی حضرت مهدی (عج)، قم، مدرسه الامام علی بن ابیطالب (ع)، بی جا، ۱۳۶۵.
- مغنیه، محمد جواد، کاشف، تهران، دارالکتب الاسلامیه، چ اول، ۱۴۲۴ق.
- متقی هندی، علی بن حسام الدین، کنز العمال، مصحح: حیانی بکری، بیروت، موسسه الرساله، چ پنجم، ۱۹۸۵م.
- مجلسی، محمد باقر، بحار الانوار، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ق.
- محمدی ریشه‌ری، محمد، میزان الحکمه، قم، دارالحدیث، چ چهارم، ۱۳۸۸.
- مفید، محمد بن محمد، امالی، تحقیق: حسین استادولی و علی اکبر غفاری، قم، کنگره جهانی شیخ مفید، بی جا، ۱۴۱۳ق.
- فیومی مقری، احمد بن محمد، مصباح المنیر، قم، دارالهجره، بی جا، ۱۴۱۷ق.
- نوری، حسین بن محمد تقی، مستدرک الوسایل، تحقیق: موسسه آل البيت (ع)، قم، موسسه آل البيت (ع)، چ اول، ۱۴۰۸ق.
- ورام بن ابی فراس حلّی، ابوالحسین تنبیه الخواطر ونزهه النواظر، مترجم: محمد رضا عطایی، مشهد، آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۶۹.